

ської громади в умовах, коли остання небезпідставно вважала себе обдуреною і обділеною при даруванні жаданої «волі». Про це свідчила і вторинна, підпорядкована роль громад та їх органів у процедурі впорядкування правовідносин між поміщиками та селянами, що «вийшли з кріпосної залежності».

Список літератури:1. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы. М.,1992. 2. Рибалка І.К. Історія України. Ч.2: Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року. Х., 1997. 3. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.(69–е годы ХІХ ст.). К.,1959. 4. Найденов М. Классовая борьба в пореформенной деревне. М.,1955. 5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф.442. Оп.300. Спр.28. 6. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. Одеса,1999. 7. Сивков К.В. Важный этап в переходе от феодального к буржуазному землевладению в России // Вопросы истории. 1958. №3. 8. ПСЗ – І. Т.24. №18082. 9. ПСЗ – ІІ. Т.13. №11189. 10. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. М., Л., 1946. Т.1. 11. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Х., 2001. 12. Витте С.Ю. Воспоминания. Т.2. М.,1960. 13. Российское законодательство Х–ХХ вв. В 9 т. Т.7. Документы крестьянской реформы. М.,1989. 14. Софроненко К.А. Аграрное законодательство в России (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.). М.,1981. 15. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991. 16. Российское законодательство Х – ХХ веков. В 9 т. Т.7. М.,1989. 17. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф.3. Оп.208. Спр.171. 18. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян. Т.3, ч.1. СПб.,1862.

Надійшла до редколегії 11.11.01

О.П. Неалов

ПАТРОНАТ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ У РЕАЛІЗАЦІЇ ТЮРЕМНОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЇ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Важливим критерієм визначення рівня зрілості будь-якого суспільства є його ставлення до окремих категорій осіб, які мають проблеми соціальної адаптації і потребують особливої уваги і підтримки. Безсумнівно, до цього контингенту належать й особи, які після відбування покарання у закладах пенітенціарної системи потребують ресоціалізації. Ця проблема традиційно залишається надзвичайно гострою і вимагає від держави та суспільства чіткого визначення ідеологічних, правових, організаційних і матеріальних засад її подолання, особливої узгодженості та координованості дій державних інституцій та громадських організацій при здійсненні практичних заходів. Одним з найефективніших засобів постпенітенціарного впливу на звільнених з місць позбавлення волі осіб з девіантною поведінкою є патронат.

Поняття «патронат» походить від латинського слова «patronus» (повелитель, покровитель) і в буквальному розумінні означає заступництво більш сильної у фізичному, моральному або юридичному розумінні особи

по відношенню до слабшої. Заступництво може проявлятися у наданні матеріальної, моральної або правової допомоги. Юридичній науці відомі різні види і форми патронату. Історично розрізняється патронат державний, громадський або приватний, світський або церковний, над рабами, вільно-відпущениками або вільними людьми. Він може адресно застосовуватися до окремих категорій населення, наприклад, дітей, жінок, колишніх повій чи осіб, звільнених з місць позбавлення волі після відбування покарання (спеціальний тюремний патронат).

Тюремне заступництво є специфічним різновидом патронату. Важливість і доцільність його запровадження була усвідомлена суспільством у зв'язку з необхідністю здійснення превентивної (профілактичної) діяльності з метою запобігання поширенню рецидивної злочинності. Відомий російський тюрмознавець Ф.М. Малінін, характеризуючи несприятливість умов для соціальної адаптації звільнених з ув'язнення осіб і констатуєчи нагальну потребу здійснення стосовно них поступової виховної та благодійної впливу, влучно зауважив: «При найкращій постановці тюрма може дати звільненому з неї більший або менший запас знань, любові і звичку працювати, усвідомлення допущених помилок, бажання порвати зв'язок з минулим, вибитися на шлях чесної праці. Але цього озброєння часто недостатньо для боротьби з недовірливим ставленням, яке зустрічає з боку суспільства колишній в'язень, що утрудняє злочинцю, який спокутувався, знайти собі чесні заняття, позбавляє його енергії, без якої трудове життя немислиме» [1, с.15].

Вирішальним фактором, що вплинув на заснування спеціальних громадських товариств патронату, стала зацікавленість суспільства в усуненні обставин, які потенційно могли б підштовхнути колишнього в'язня до скоєння нового правопорушення. Принагідно зазначимо, що в деяких країнах Європи на той час вже був накопичений певний практичний досвід надання моральної та матеріальної допомоги в'язням і відпущеникам. Благодійна діяльність здійснювалася через окремих представників або братства церкви, яка була зацікавлена у насадженні серед населення християнського вчення і поширенні християнських чеснот. Подібна допомога мала яскраво виражене релігійно-філантропічне забарвлення. У деяких випадках зацікавленість долею ув'язнених проявляли також окремі світські благодійні товариства.

Становлення патронату в Росії пов'язано безпосереднім чином із зовнішнім впливом, використанням європейського досвіду. Вперше ідея патронату була проголошена і реалізована за участю представника Лондонського тюремно-благодійного товариства Вальтера Веннінга, який перебував у Росії з метою вивчення стану організації та здійснення тюремної справи. У ході візиту він детально ознайомився з діяльністю російської системи виконання покарань і дійшов до висновку про нагальну необхідність заснування у країні піклувального товариства для надання допомоги особам, які звільнилися з ув'язнення і твердо стали на шлях виправлення. Про результати дослідження і власні пропозиції він проінформував спеціальною запискою імператора Олександра I, який сприйняв їх досить прихильно, а 19 липня 1819 р. за поданням тодішнього міністра духовних справ і

народної освіти князя О.М. Голіцина затвердив статут першого російсько-го патронатного закладу – Товариства піклувального про тюрми.

Товариство піклувальне про тюрми знаменувало собою початковий етап розвитку патронату в Росії. Через певний час з благодійного громадського об'єднання філантропічного спрямування воно трансформувалося у жорстку бюрократичну структуру господарського характеру. Цьому об'єктивно сприяло делегування державою комітетам товариства питань фінансового і матеріального забезпечення діяльності тюрем. Так, в 1820 р. у видання на комітети Товариства піклувального про тюрми «кухольні» гроші, з 1825 р. вони розпоряджаються виділеними містами і земствами коштами на опалення і освітлення тюрем, а в 1837 р. комітетам передаються бюджетні асигнування, призначені для забезпечення в'язнів одягом, їх харчування і лікування. Остаточне перепрофілювання товариства відбулося після затвердження у 1844 р. указу Урядового Сенату про вилучення функцій утримання ув'язнених з поліцейського відомства і покладання цього завдання на комітети Товариства піклувального про тюрми. Тюремне господарство країни *de facto* було підпорядковане товариству, члени якого повсюдно втратили зацікавленість у продовженні благодійницької діяльності і зосередилися виключно на реалізації розпорядчих функцій. Одночасно точилася боротьба за владу, що проявлялося у протистоянні з адміністрацією в'язниць, котра потрапила у фінансову залежність від комітетів Товариства піклувального про тюрми і потерпала від передбаченого статутними документами втручання їх представників у всі сторони тюремного побуту (розміщення арештантів, практику покарань, залучення арештантів до праці тощо). У в'язницях фактично встановилося двовладдя, внаслідок чого функціонування державної системи виконання покарань було паралізоване.

Щоб поновити нормальний режим її роботи, держава змушена була вжити жорстких санаційних заходів. 7 листопада 1850 р. статут Товариства піклувального про тюрми був радикально переглянутий, внаслідок чого воно остаточно втратило статус громадського утворення і набуло виразних рис офіційно-бюрократичної установи. Загальні збори товариства були скасовані, керівні позиції в комітетах зайняли генерал-губернатори або губернатори, церковні чини, посадові особи адміністративного та судового відомств, предводителя дворянства та міські голови, членство в товаристві обмежувалося становим цензом (комітети склалися з осіб «благородного, духовного і купецького звань»). Товариство призначалося для : 1) внутрішнього устрою місць позбавлення волі з усіма необхідними для здоров'я арештантів зручностями і розподілом їх за статевою ознакою, званням, віком і видом злочинів; 2) постійного спостереження за правильним розміщенням арештантів; 3) постачання їх харчами; 4) нагляду за утриманням місць позбавлення волі у справному стані; 5) піклування про тюремні лікарні; 6) піклування про пересильних по етапу арештантів; 7) викупу ув'язнених за борги різного звання осіб і т. і. Для реалізації цих функцій товариству урядом надавалися відповідні повноваження. Реформа завер-

шилася тим, що товариство у 1855 р. було включено до складу Міністерства внутрішніх справ, а міністр став президентом товариства [2, с.1–58].

Отже, в Росії було зафіксовано своєрідний соціальний феномен. Товариство піклувальне про тюрми у своєму намаганні підпорядкувати тюремну адміністрацію досягло помітних успіхів, але згодом саме було одержавлене (підпорядковане урядовій регламентації) і перетворене в орган адміністративної влади.

Здійснена у 1851–1855 рр. реформа поставила діяльність товариства під контроль уряду, але не активізувала його роботи і не упорядкувала тюремного управління. Слабкість тюремної адміністрації та нездатність товариства ефективно виконувати визначені у статуті функції спонукали уряд шукати резерви покращання організації та здійснення пенітенціарної політики. Починаючи з 60-х років XIX ст. керівним началом урядової діяльності в тюремному управлінні стало поступове розширення прав тюремної адміністрації та обмеження функцій Товариства піклувального про тюрми. З часом з компетенції товариства були вилучені окремі галузі тюремної справи та деякі категорії місць позбавлення волі. Наслідком реалізації такої тюремної політики стала втрата органами піклувального товариства адміністративного спрямування і його обмеження сферою виключно благодійної діяльності.

У 70-рр. XIX ст. розпочався новий етап розвитку патронату в Росії, що знаменувався більшою зосередженістю благодійних товариств на проблемах колишніх в'язнів. В 1875 р. Санкт-Петербурзький комітет Товариства піклувального про тюрми заснував «Пристановище для звільнених з місць позбавлення волі», де існувало й особливе відділення для неповнолітніх. Основна мета цього закладу полягала у забезпеченні колишніх в'язнів харчуванням і оплачуваною роботою [3, с.665].

Піклувальні товариства широко практикували створення спеціальних виховних закладів для неповнолітніх, які вийшли з місць позбавлення волі і не мали можливості швидкої ресоціалізації та чітких перспектив працевлаштування. Подібні притулки були засновані у Москві, Петербурзі, Одесі. Не зважаючи на аналогічний виправним притулком внутрішній розпорядок життя, деякі підлітки проводили тут добровільно по кілька років. Показовим у цьому відношенні був створений Варшавським товариством піклування притулок у Струге, куди добровільно могли приходити неповнолітні особи, які відбули покарання у Варшавській Головній тюрмі. Члени піклувального товариства не впливали на вибір підлітка, обмежуючись надсиленням запрошень. Підопічні у такому закладі могли отримати загальну і професійну освіту, організоване дозвілля, фізичне виховання, навички життя у суспільстві. Вважалося, що критерієм готовності неповнолітнього до життя поза притулком повинен бути не наказ, а «вплив внутрішньої волі і необхідності прагнути до праці, освіти, чесності». Члени товариства досить високо оцінювали діяльність подібних притулків, оскільки вони будували свою роботу на основі принципу «не примушувати, а допомагати». Підліток у будь-який час міг безперешкодно як покинути заклад, так і при необ-

хідності повернутися назад. Притулок був тим місцем, «де шанували його людську гідність» [4, с.55].

Постпенітенціарним патронатом різних категорій осіб займалося також створене у 1895 р. Особливе піклування про будинки працелюбства і робітні будинки, де могли перебувати особи, які до визволення під час перебування у тюрмі позитивно себе зарекомендували і мали відповідне свідоцтво тюремної адміністрації [5].

В 90-і роки XIX ст. у патронатній діяльності в Росії з'явилися нові тенденції, що проявлялися у наданні матеріальної допомоги не тільки особам, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, але й їхнім родинам, намагання не тільки полегшити адаптацію звільнених осіб, але й повернути їх до чесного життя. Перед товариствами патронату постало завдання боротьби зі злочинністю шляхом утримання колишніх в'язнів від скоєння нових злочинів. Такий підхід обґрунтовувався необхідністю рекласування особи, яка внаслідок засудження втратила зв'язок із суспільством, розірвала соціально корисні контакти, випала з рамок соціального життя. Рекласування розглядалося як загальне соціальне завдання патронату, що полягало, з одного боку, у відновленні довірливого ставлення суспільства до особистості, а з іншого боку, підбадьорити її, уселити впевненість у власних силах [8].

На початку XX ст. в Росії патронатні функції здійснювало 23 товариства, 8 з яких були розташовані в столиці країни, а 12 – у губернських або великих повітових містах. Зрозуміло, що, для величезної держави, де, на той час, функціонувало 36 виправних арештантських відділень, 756 губернських і повітових тюрем та 18 каторжних тюрем, цього було ще явно недостатньо [1, с.45–46].

Додатковий поштовх для розвитку патронатної діяльності в Росії дало прийняття 10 вересня 1908 р. Нормального Статуту товариств піклування особам, які звільняються з місць позбавлення волі (патронату) [7], та Закону про умовне дострокове звільнення від 22 червня 1909 р. [8, с.198].

Нормальний Статут визначав стандартні правила організації роботи новостворених товариств, які могли використовувати його цілком або вносити власні доповнення. У ст. 3 статуту було окреслено таке коло осіб, на яких поширювався патронат: 1) звільнені після закінчення строку ув'язнення особи; 2) особи, звільненні відповідно до закону умовно достроково; 3) особи, стосовно яких припинено кримінальне переслідування, винесено виправдувальний вирок або звільнені від покарання; 4) родини осіб, які утримувалися під вартою, та засланців. Цією нормою було однозначно вирішено дискусійне питання щодо добровільності або примусовості патронату.

До найпоширеніших видів допомоги законодавець відніс надання патронованим особам матеріальної допомоги одягом, продуктами харчування, медикаментами, інструментами, іншими корисними речами, видачу позик і грошових дотацій, пошук роботи, сприяння у розміщенні до притулків, лікарень, шкіл, допомогу в отриманні виду на проживання тощо. Для здійснення задекларованих цілей статут надавав товариствам право відкривати притулки, пристановища, столові, майстерні. При вирішенні питань членства до уваги не бралось віросповідання особи, її стать, майновий

стан, звання, але категорично заперечувалася участь неповнолітніх, учнів, осіб, що перебували під гласним наглядом поліції, підслідних та підсудних. Джерелами фінансових надходжень статут визначив прибутки від нерухомості та капіталів товариства, членські внески, пожертвування на користь товариств, «кухольні» та інші збори. Керівними органами товариства визнавалися загальні збори та виборне правління. Контролюючі функції мала здійснювати ревізійна комісія. Найсуттєвіші питання (вибори членів правління і почесних членів товариства, затвердження річних звітів, прибутково-витратних кошторисів, набуття і відчуження нерухомості, закриття і відкриття товариства, внесення змін до статуту) були віднесені до виняткової компетенції загальних зборів товариства. Члени ревізійної комісії мали право здійснювати раптові і планові ревізії грошових сум, майна і облікових книг товариства, попередньо розглядати звіти про діяльність товариства. Дозвіл на відкриття товариства надавав губернатор за умови, що в губерньському місті заради заснування товариства об'єднувалося не менш 30 осіб, які зібрали не менш 100 рублів, а в повітовому місті – не менш 20 осіб, які зібрали не менш 50 рублів.

Найболючішою проблемою діяльності товариств патронату в Росії традиційно залишалася відсутність необхідних коштів і залежність від приватних пожертвувань. Передумови для часткового вирішення цього питання з'явилися після прийняття Закону про державну допомогу товариствам патронату від 24 грудня 1912 р., у відповідності з яким затвердженням Міністерством юстиції товариствам надавалося право на державні дотації. Для їх отримання приписувалося направляти клопотання до Головного тюремного управління із звітом про діяльність товариства за минулий рік, звітом про борги та витрати за цей період і проектом кошторису на поточний рік [9].

Напередодні першої світової війни в Росії остаточно сформувалося чітке переконання у доцільності і необхідності поширення патронату і його підтримки на державному рівні, були визначені ключові проблеми його здійснення, реалізовувалися окремі організаційно-правові заходи з метою підтримки патронатної діяльності.

Резюмуючи, хотілося б зауважити, що під європейським впливом в до-революційній Росії сформувалися стійкі традиції патронатної діяльності. Генезис патронату відбувся в епоху глибоких соціальних перетворень і сприймався як ефективний засіб поєднання зусиль держави і суспільства у протидії поширенню рецидивної злочинності. Якщо на початковому етапі патронат мав виключно благодійницьку спрямованість, то з часом він трансформувався у комплексне загальносоціальне, кримінально-політичне явище. Безсумнівно, патронат об'єктивно сприяв теоретичному осмисленню взаємовідносин особистості і суспільства, удосконаленню вчення про кримінальне покарання, чіткішому визначенню правових і організаційних основ державної пенітенціарної політики, усвідомленню пріоритетів її здійснення, створенню і удосконаленню тюремних інституцій. Не зважаючи на існування архаїчних форм і методів здійснення каральної політики російського самодержавства, закостенілість і неповороткість бюрократичного апарату, хронічну нестачу фінансування потреб пенітенціарної системи і дефіцит висо-

кваліфікованих кадрів, в Росії були зроблені впевнені кроки на шляху до модернізації системи виконання кримінальних покарань. Особливо цінним було те, що громадськість країни вперше отримала можливість реальної участі у формуванні і реалізації пенітенціарної політики.

Список літератури: 1. Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью. (Тюремный патронат). СПб., 1906. 2. Гальберг Д. Попечительное о тюрьмах общество // Журнал гражданского и уголовного права. 1878. Кн. V–VI. 3. Патронат в России и за границей // Вестник Европы. 1878. № 2. 4. Беляева Л.И. Зарождение и развитие в России практики предупреждения преступлений несовершеннолетних // Организационно-правовые проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних. М., 1999. 5. Циркуляр Главного тюремного управления от 2 мая 1899 г. «О допущении в дома трудолюбия и работные дома лиц, освобождаемых из мест заключения» // Тюремный вестник. 1899. № 6. 6. Люблинский П.И. Современное состояние и задачи общества патроната // Право. 1908. № 10; Фельдштейн Г.С. Патронат. Его необходимость и принципы организации // Вопросы права. 1900. № 4–5. 7. Нормальный Устав обществ покровительства лицам, освобожденным из мест заключения (патроната) // Тюремный вестник. 1908. № 10. 8. Циркулярное распоряжение Главного тюремного управления от 4 июля 1909 г. № 34 «Об условиях и порядке применения закона об условном досрочном освобождении» // Тюремный вестник. 1909. № 6–7. 9. Закон о государственной помощи обществам покровительства лицам, освобожденным из мест заключения // Собрание узаконений. 1912. № 2309.

Надійшла до редколегії 10.11.01

Г.Г. Москаль

ТИМЧАСОВІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Революційні події 1905–1907 рр. в повній мірі продемонстрували нездатність самодержавства в Російській імперії до гнучкого і виваженого реформування. Обмеженість значної частини бюрократичної верхівки, незрозуміння справжніх масштабів, соціальної та політичної суті процесів, що відбувались в суспільстві не подолав навіть Маніфест 17 жовтня 1905 р., підписаний Миколою II. В умовах існуючої сьогодні в досить значних наукових колах, особливо в Російській Федерації, ідеалізації російського самодержавства, повернення до теми революції 1905–1907 рр. в Україні, хоч і не є «модним», але зберігає свою актуальність.

У політико-правовому зрізі проблема першої російської революції традиційно пов'язується з прийняттями царем під тиском обставин, соціальної нестабільності заходами конституційного плану. Мова йде, як правило, про згаданий Маніфест (сьогодні, до речі, маємо випадки перебільшення його значення [Див.:1, с.164]), відкриття Державної Думи та ін. Дійсно, ці зрушення були суттєвими, особливо, якщо згадати, що ідеолог російського традиціоналізму Л.Тихомиров у тому таки 1905 р. «віщував» про катастрофічні наслідки народного представництва для російської державності [Див.:2, с.367–371]. Однак погодимось з твердженням, що в дореволюційній